

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 352.075:93/94 (477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-38

М. А. ВЕРХОТУРОВА

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» 1743 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗБРОЇ У ГЕТЬМАНЩИНІ

Відзначено, що в юридичному розумінні «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року як перший Кодекс українського права не був державно-юридичним актом, втім, враховуючи його практичне застосування судовими установами Гетьманщини, його можна розглядати як джерело правового регулювання обігу зброї на теренах України. Наголошено на основних джерелах написання «Прав» – козацькому звичаєвому праві, Статутах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, німецькому міському праві й продовженні в кодексі традицій правового вирішення питання врегулювання суспільних відносин у сфері обігу зброї.

На підставі історико-правового аналізу тексту «Прав» зроблено висновок про те, що норми Кодексу регулювали суспільні відносини, пов'язані з обігом зброї у адміністративній, кримінальній, цивільній, господарській галузях права, охоплювали оборонну сферу, процесуальні аспекти здійснення слідчих дій, порядок здійснення судочинства й виконання рішень суду. Сучасна національна законодавча база залишається недостатньо напрацьованою в контексті врегулювання цієї сфери суспільних відносин й потребує суттєвого вдосконалення. Врахування історико-правових традицій нормативно-правового врегулювання обігу зброї при вирі-

* ВЕРХОТУРОВА Мар'яна Андріївна – кандидат історичних наук, доцент, докторантка Науково-дослідного інституту публічного права; ORCID: 0000-0002-9172-2310

шенні викликів сьогодення дасть можливість напрацювати ефективне сучасне національне законодавство.

Ключові слова: обіг зброї, «Права, за якими судиться малоросійський народ», правове регулювання, норми права, пам'ятки права.

Verkhoturova Mariana. «The Laws by which the Malorosian people are judged» of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate

The article is focuses on the study of the first Code of Ukrainian law “The Laws by which the Malorosian People are judged” of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate. It is noted that in the legal sense, the “Laws” were not a state-legal act, however, taking into account their practical application by the judicial institutions of the Hetmanate, we consider it possible to consider the document as a source of legal regulation of the arms circulation in Ukraine. The main sources of the writing of the “Laws” are emphasized, namely, Cossack customary law, the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia and Samogitia, German municipal law and the continuation in the code of traditions of legal solutions to the issue of regulating social relations in the sphere of arms circulation.

Based on a thorough historical and legal analysis of the text of the “Laws”, it was concluded that the norms of the code regulated social relations connected with the arms circulation in the administrative, criminal, civil, and commercial branches of law, covering the defense sphere, procedural aspects of conducting investigative actions, the procedure for conducting legal proceedings and the execution of court judgments. The modern national legislative framework remains insufficiently developed in the context of regulating this sphere of social relations and requires significant improvement. Taking into account the historical and legal traditions of the legal regulation of the arms circulation when solving today's challenges will make it possible to develop effective national legislation.

Key words: arms circulation, “Laws by which the Malorosian People are judged”, legal regulation, legal norms, monuments of law.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України потреба вдосконалення українського національного законодавства у сфері обігу зброї стає питанням національної безпеки. Історико-правовий аналіз пам'яток права, які регулювали суспільні відносини, пов'язані з обігом зброї, дасть змогу зрозуміти ефективність тих чи інших норм права, що, в свою чергу, з урахуванням викликів сьогодення, дасть можливість імплементації позитивного історичного досвіду в сучасне законодавство.

Мета дослідження. Метою статті є історико-правовий аналіз першого Кодексу українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ», 1743 року (далі – «Права») як джерела правового регулювання обігу зброї у Гетьманщині, що дозволить зрозуміти історичне підґрунтя правового вирішення окресленого питання, а також виділити традиційні для українських земель сфери правового регулювання обігу зброї.

Основні результати дослідження. Актуальність обраної проблематики обумовлюється тим, що, хоча в українській та зарубіжній історіографії питанню дослідження різних аспектів «Прав» присвячено чимало уваги, зокрема такими вченими, як Ю. Шемшученко, К. Вислобоков, О. Вовк, І. Бойко, О. Гуржій, В. Карпічков, Т. Остапенко, М. Слабченко, А. Ткач, М. Чубатий, К. Марисюк, О. Блажівська, І. Мищак, Ю. Дмитришин, М. Шепітько, В. Кульчицький та ін., проте історико-правовий аналіз пам'ятки українського права XVIII століття саме як джерела правового регулювання обігу зброї не здійснювався.

Перше ґрунтовне дослідження «Прав» здійснив видатний історик права О. Кістяківський, опублікувавши текст документа спочатку частинами у «Київських університетських ізвестіях», а у 1879 році – повне його видання. М. Слабченко, Н. Василенко, О. Малиновський, М. Товстолис, І. Теліченко досліджували окремі аспекти створення, застосування й власне тексту «Прав» у період з 1880-х до 1940-х років. Аналіз та публікацію тексту «Прав» у Записках Наукового Товариства імені Шевченка здійснив у 1949 році А. Яковлев, зазначивши, що в умовах російського царського режиму було вкрай важко займатися дослідями історичних пам'яток українського права, внаслідок чого значення пам'ятки є недооціненим. Повну публікацію тексту «Прав» та коментарі до нього у 1997 році здійснили вчені Інституту держави і права імені В.М. Корецького та Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; вказаний текст ми й використовували в цьому дослідженні [1].

Свідченням відображення національних правових традицій вважаємо те, що одним із джерел написання «Прав» стало українське звичаєве право. Щодо того, як діяти у випадку, коли відсутній артикул, який би нормував певну проблемну ситуацію, Кодифікаційна комісія зазначала: «судді, дотримуючись справедливості,

мають судити по совісті й за прикладом інших християнських прав, а також раніше вирішуваних цим же правом ... Можуть судити по добрих звичаях через довгий час уживаних, які закону Божому, цивільним правам і чистій совісті не суперечать, бо такі звичаї силу права мають». Про європейський характер «Прав» свідчить те, що джерелами для їх написання були Статути Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського і польські переробки збірників німецького феодального права [1, с. IX]. Додатковими джерелами «Прав» були нормативно-правові акти гетьманської адміністрації: універсали, інструкції, розпорядження гетьмана, інструкції Генеральної військової канцелярії та договори українських гетьманів із московськими царями від 1654 року [2].

Для «Прав» характерні усі ідейні компоненти уявлень про уклад суспільства Модерної доби, – релігійний характер, традиціоналізм, ієрархічна основа побудови соціуму, перевага типового над індивідуальним, значна роль символічного, вагомий формальний авторитет права. «Міра честі», як індикатор визначення норм поведінки для різних соціальних станів, спиралася на традиційне сприйняття колективної соціальної ролі й місця, переважаючи над ситуативним індивідуальним. Ієрархічний поділ суспільства передбачав також градацію прав і свобод відносно «тутешніх» і чужинців [1, с. XXXVIII-XXXIX]. На нашу думку, неутвердження «Прав» російською царською адміністрацією впродовж тривалого часу є історичним свідченням намагання установити власну правову систему на теренах України. З іншого боку, нерішучість козацької старшини в проведенні правової реформи й уведенні «Прав» в дію в подальшому спричинила відсутність національного законодавчого підґрунтя для опору при ліквідації державності Гетьманщини.

Відзначимо, що в юридичному розумінні «Права» не були державно-юридичним актом, втім, враховуючи їх практичне застосування судовими установами Гетьманщини, вважаємо за можливе розглядати документ як джерело правового регулювання обігу зброї на теренах України. Соціокультурне сприйняття зброї на теренах України у другій половині XVIII століття відзначалося невід’ємністю її побутування в повсякденні, що, в свою чергу, віддзеркалювалося у законодавстві. В даній роботі під обігом зброї ми розуміємо сукупність суспільних процесів і соціально-правових відносин під час виробництва, ремонту, купівлі-продажу, від-

чуження або набуття права власності, транспортування, зберігання, застосування і колекціонування зброї.

Аналізуючи норми «Прав», що стосувалися суспільних відносин у сфері обігу зброї, бачимо, що вони охоплювали адміністративну, кримінальну, цивільну, господарську галузі права, регулювали обіг зброї в оборонній сфері, під час процесуальних аспектів здійснення слідчих дій, порядку здійснення судочинства й виконання рішень суду. Глава III «Про найвищу честь і владу монаршу» арт. 2, «Про злочини проти майна государя» п. 7 встановлювала заборону на вивіз із держави військової зброї, заліза, стріл, пороху, селітри, свинцю та інших воєнних припасів для людей і скота, чи будь-якого іншого майна, яке міг би використати противник, й визначала покарання за такі діяння у вигляді смертної кари шляхом відрубання голови й конфіскації майна на користь государя [1, с. 44]. Арт. 9 «Про поведіння чинів при дворі государя» визначала правила поведінки при дворі государя, зокрема й правила носіння і застосування зброї. Відповідно до п. 4 вказаної глави, якщо в присутності государя шпагу, шаблю чи іншу зброю хтось дістав би й наніс поранення комусь, той мав бути притягнений до відповідальності у вигляді смертної кари шляхом відрубання голови, а потерпілому призначалась матеріальна компенсація у вигляді платежу з майна нападника [1, с. 53]. П. 5 розширював положення п. 4: у випадку смерті потерпілого від нанесеної рани убивця «живота і честі позбавляється», а виплати негайно отримували діти чи родичі убитого. П. 6 встановлював покарання за погрозу застосування зброї – «обнаживь оружје» без нанесення тілесних ушкоджень у присутності государя у вигляді відрубання руки. П. 7 забороняв погрозу зброєю «...у фортеці, в палатах чи у дворі не в присутності государя...», тобто на всій території маєтності государя, але не у його присутності, й встановлював покарання у вигляді тюремного ув'язнення терміном на три місяці. П. 8 встановлював покарання у вигляді відрубання руки нападнику і сплати матеріальної компенсації постраждалому за нанесення тілесних ушкоджень на території маєтності государя не у його присутності [1, с. 53]. П. 9 визначав, що у випадку нанесення важких тілесних ушкоджень при дворі нападник підлягав арешту незалежно від його статусу і мотивів нападу, й мав залишатися під арештом, доки потерпілий одужає, або помре. У випадку одужання потерпілого нападнику при-

значалося покарання у вигляді відрубування руки. У випадку смерті потерпілого нападник підлягав смертній карі, а родині потерпілого виплачувалася матеріальна компенсація з майна нападника. П. 10 визначав, що у випадку нанесення поранення або убивства в присутності государя поза межами двору, а саме у місті, на вулиці, в полі, чи у якомусь домі, нападник підлягав такому ж покаранню, як у випадку вчинення таких діянь на території двору государя [1, с. 53-54]. Відповідно до п. 11 у випадку втечі нападника до арешту чи з-під арешту його оголошують у розшук й притягають до відповідальності за вчинені діяння згідно з нормами пунктів 4–10, при цьому родичі не несли відповідальності за вчинені винуватим дії, також стягувалися матеріальні виплати на користь потерпілого з майна нападника.

Арт. 10 «Про неходіння з непристойною зброєю для стрільби, з мушкетом, луком при дворі государя і про покарання таких злочинців» повністю присвячена регулюванню правил носіння стрілецької зброї. Так, п. 1 визначав, з якою зброєю можна було ходити в місті, де був присутній государь, і гласив, що якого хто б не був чину чи звання, окрім караульних, в дворі государя, в палатах і у місті, в якому перебував государь, забороняється носити при собі мушкети, пістолети, лук чи іншу стрілецьку зброю. Заборона не поширювалася на шпаги, палаші, кортики і шаблі. Якщо хтось приїжджав до міста чи місця, де знаходився государь, то він мав за містом розрядити («вистріляти») заряджену вогнепальну зброю, а після приїзду залишити зброю в місці розквартирування й не носити її при собі ні вдень, ні вночі й не стріляти з неї. П. 2 встановлював покарання у вигляді штрафу в розмірі п'ятнадцять рублів за порушення правил носіння стрілецької зброї, визначених п. 1 цього ж артикулу. Порушник мав знаходитися під арештом до моменту сплати штрафу. У випадку відсутності фінансової можливості виплатити штраф – призначалося покарання у вигляді дванадцяти тижнів арешту. Дозволялося носити незаряджену вогнепальну зброю і луки до зброярської майстерні. Відповідно до п. 3 у випадку нанесення поранення чи вбивства внаслідок стрільби в палатах чи при дворі государя стрілець підлягав покаранню у вигляді смертної карі шляхом відрубування голови. П. 4 визначав, що у випадку нанесення поранення пострілом у місці, де перебував государь, в місті, на вулиці чи у квартирі, стрілець мав нести

покарання у вигляді відрубаної руки, а пораненому призначалася подвійна виплата відносно його соціального статусу. Відповідно до п. 5 якби хтось когось застрелив у місці, де перебував государь, той честі (стану) позбавлявся і мав бути приведений до смертної кари шляхом відрубання голови. При цьому діти й нащадки убивці, якщо вони не причетні до злочину, покарання не несли, а діти й нащадки убитого отримували потрібну матеріальну виплату із майна нападника [1, с. 54-55].

Аналізуючи положення III глави, відзначимо, що правила носіння зброї у публічних місцях суворо регламентувалися – встановлювалася заборона на носіння стрілецької зброї як при дворі, так і в інших публічних місцях. Винятком були випадки, коли зброю, яка підлягала ремонту, необхідно було транспортувати до майстерні. Норми встановлювали покарання за погрозу застосування зброї, диференціюючи покарання відносно статусу осіб винуватця й потерпілого. Вищі міри покарання встановлювалися за убивства чи нанесення важких тілесних ушкоджень із застосуванням зброї. Відзначимо, що усі 5 пунктів арт. 10 глави III присвячені правовому регулюванню правил поведінки зі стрілецькою зброєю. Заборона на носіння особистої холодної зброї не встановлювалася. Слід зазначити, що традиція розділення правил обігу вогнепальної та іншої стрілецької зброї й холодної зброї в історії українського права бере свій початок у II Статуті Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського [3].

Глава V «Про службу державну військову і військовий порядок» регламентувала порядок несення воїнської служби і правила військового розпорядку. Перші 10 артикулів визначали загальний порядок несення воїнської служби. Арт. 11 «Кожен воїнського звання має з'явитися на стройовий огляд» п.1 регламентував правила проведення стройового огляду: при його проведенні командир мав вносити до реєстру військове майно, зброю і коня усіх, хто підлягав несенню воїнської служби [1, с.71]. Арт. 16 «Про позичання коня чи зброї для проходження військового огляду» визначав обов'язок усім, хто призваний для виконання військового обов'язку в поході, мати власну зброю, коня та інше необхідне військово спорядження, встановлював відповідальність за позичання зброї для проходження стройового огляду [1, с.74]. Арт. 20 «Про при-

блуд* в поході, покарання за затримання прибулуд, знайдених речей і крадіжки» п.2 встановлював покарання за крадіжку коня чи зброї в поході. Якщо крадіжку вчиняла особа зі статусом, то як покарання вона позбавлялася чину, рядовому ж призначалося покарання на розсуд командира. Викрадені речі необхідно було повернути потерпілому [1, с. 76]. Отже, усі, хто знаходився в резерві й призивався на військову службу, зобов'язувалися мати власну зброю, котра обліковувалася й вносилася до реєстру, обов'язок ведення якого покладався на командира підрозділу, де мав нести службу резервіст. Викрадення коней чи зброї суворо каралося.

Глава VII «Про суди» регламентувала порядок здійснення правосуддя й правила поведінки в суді. Арт. 5 «Про безпеку суддів та інших чиновників під час суду» містив три пункти. П. 1: під час судового засідання ніхто не має права приходити до будівлі суду з вогнепальною зброєю, а саме з пістолетами, фузеєю (рушницею. – Авт.) та іншими її видами. Заборони на носіння в залі суду шаблі, шпаги, кортика чи іншої холодної зброї не встановлювалося. За порушення правил носіння стрілецької зброї в залі суду призначалося покарання на розсуд суду. П. 2 регламентував порядок дій у випадку нанесення тілесного ушкодження чи вбивства в залі суду. Зокрема, за нанесення тілесного ушкодження суддям чи іншим учасникам процесу встановлювалося покарання у вигляді відрубання руки й подвійної виплати потерпілому відповідно до його статусу. У випадку смерті потерпілого передбачалося покарання у вигляді смертної кари шляхом четвертування чи «іншою надзвичайною казною казнити», а дітям і родичам убитого відповідно до його статусу призначалися подвійні виплати з майна убивці [1, с. 86].

Глава VIII «Про суди, суддів та інших персон до суду належних і про правовий порядок в ділах судових» регламентувала процесуальні аспекти судочинства. Арт. 24 «Про кару і казнь тих, хто б когось в суді поранив» регламентував порядок покарання і страти судимих, які вчинили словесний чи фізичний напад або убивство під час розгляду справи стосовно іншого вчиненого ними злочину в судовому засіданні. Відповідно до п. 1, якщо під час судового засідання підсудний вчиняв словесну перепалку й ображав присут-

* кінь чи інша тварина, яка відбилась від підрозділу чи власника.

ніх в залі суду, то він підлягав шеститижневому арешту. У випадку вчинення бійки підсудним з особами, присутніми в залі суду, без нанесення тілесних ушкоджень він підлягав шеститижневому арешту, а іншій стороні мав виплатити дванадцять рублів. У разі, якщо під час судового засідання підсудний погрожував зброєю, не поранивши нікого, він підлягає покаранню у вигляді відрубаної руки, а у випадку нанесення поранення зброєю чи вчинення убивства – призначалося покарання у вигляді смертної кари [1, с. 141].

Глава IX «Про здійснення судочинства у різних випадкових справах й термінах здійснення судочинства» визначала порядок здійснення судочинства та терміни давності. Арт. 1 «Про насильне вигнання з спокійного поселення» регламентував правила покарання за діяння, пов'язані із насильницьким захопленням рухомого і нерухомого майна. П. 5: у випадку вчинення захоплення нерухомого чи рухомого майна із застосуванням зброї чи погрозою застосування зброї, таке майно має бути повернене законному власнику. За насильство чи нанесення поранення під час скоєння зазначених вище діянь потерпілому має бути виплачена фінансова компенсація відповідно до його соціального статусу. У разі убивства нападник ніс покарання у вигляді смертної кари, а нащадкам убитого виплачувався платіж відповідно до соціального стану убитого. У випадку виявлення інших обставин, зазначених в п. 5, діянь їх слід кваліфікувати за Главою XX, арт. 1.

Глава XIX «Про ліси, бори, рощі, гаї, бортні дерева, про звірині і рибні ловлі, озера, сінокоси, пожежі в пущі і полі, про диких звірів і птахів, гнізда соколині і лебедині, боброві гони, також про хоромні будівлі, сади, огорожі і всякі ґрунти, про пожежі в будинках і підпалювачів хуторових» регламентувала порядок користування лісами, борами, рощами та іншими природними угіддями, правила рибальства, мисливства, різного роду птахоловлі, нормувала садівництво, порядок устрою меж угідь та дії у випадках пожежі, установлювала покарання за підпали. Стосовно правил використання зброї дана глава мала опосередковану дію. Під опосередкованою розуміємо таку дію, між настанням кінцевих наслідків (юридичним фактом) якої наявний ще один або декілька юридичних фактів [4]. Наприклад, арт. 8 «Про ловлю дикого звіра» регламентував порядок мисливства на дикого звіра. П. 3 визначав: якщо б хтось послав стрільців чи ловців у чужі угіддя й ті вполювали

звіра й це було доведено, то власнику угідь мала бути виплачена сума, визначена арт. 9 глави XIX, й повернуто впольованого звіра. П. 4: якщо стрілець чи ловець самовільно в чужих угіддях вполює звіра й буде пійманий зі звіром, то він має постати перед судом, й доки не виплатить власнику угідь подвійної виплати за звіра згідно з арт. 9, глави XIX, мав залишатися під арештом. П. 5 визначав: якщо б хто підстрелив звіра на своїх угіддях, а звір би утік на чужі угіддя й там був добитий, то звір має бути розділений порівну між власниками угідь. При цьому дозволялося із собаками у будь-який час полювати за вовком, лисицею чи зайцем в чужих полях чи рощах, у процесі ловлі звіра не завдаючи шкоди там посіяному чи вирощуваному, при цьому дозвіл не поширювався на полювання в лісах, гаях, пущах [1, с. 339-340].

Аналізуючи норми пунктів 3-5 арт. 8 глави XIX, що опосередковано встановлювали правила користування зброєю під час полювання, бачимо, що обмежень стосовно видів зброї чи окремих дозволів на її застосування не встановлено. Мисливство обмежувалося виключно територіально з урахуванням прав власності на територію.

Глава XX «Про гвалти, насилля, напади, убивства, побої, каліцтва, рани, розбої, безчестя, про казні і покарання за такі діяння, також про головщини і платежі за голову, про каліцтва на суглобах, які спричинили ушкодження рухового апарату, за побої і безчестя шляхти і воїнського звання та інших людей» врегульовувала питання виключно у площині кримінального права. Зокрема, арт. 8 «Про вбивства, рани, побої господарів від служників або чиновників від підлеглих чи непідлеглих», п. 1: якщо б служник навмисно ударив господаря й убив його, то він мав бути приведений до смертної кари шляхом четвертування. Якщо ж служник не убив, а тільки ранив господаря, то він має бути приведений до смертної кари шляхом відрубання голови. Якщо ж служник ударив господаря, погрожував зброєю чи замахнувся якимось предметом, то йому призначається покарання у вигляді відрубаної руки чи інше публічне покарання залежно від складності ситуації. Такі ж норми застосовувалися відносно зазначених у п. 1 діянь щодо кріпаків і їх власників. П. 2 цього ж артикулу визначав: якщо хтось убив або ранив командира свого чи будь якого чиновника, нижчого за потерпілого звання, або побив його, погрожував зброєю чи яки-

мось предметом замахнувся, то він мав бути приведений до казні чи покараний відповідно до норм п. 1 арт. 8. За нанесені рани і збитки потерпілому мало бути призначене відшкодування згідно з нормами глави XX арт. 46 [1, с. 354].

П. 1 арт. 9 «Про вбивства і рани незвичайною зброєю вчинені» визначав: якщо б хтось будучи в злості чи гніві ножем, кинджалом чи іншою незвичною зброєю когось убив чи ранив й це було доведено в суді, то нападнику присуджувалося покарання у вигляді відрубаної руки й голови. Родичам убитого чи потерпілого відносно його статусу призначалися виплати з майна нападника. Тобто цей пункт регламентував вчинення злочину в стані афекту із застосуванням зброї. П. 2 розширював положення п. 1 арт. 9: якщо хтось із незвичною зброєю наніс потерпілому важкі поранення, які в подальшому будуть потребувати тривалого лікування чи призведуть до інвалідності, то нападник підлягав покаранню у вигляді відрубання руки й мав виплатити пораненому грошову компенсацію відповідно до його стану. П. 1 арт. 10 «Про вбивства і рани таємно нанесені»: якщо хтось умисно, таємно або ненавмисно вночі або вдень, а саме в дорозі з-за куща, з-за плоту, в місті чи селі, на вулиці чи в будинку крізь двері або вікно чи іншим «прихованим» способом стрілою чи будь-якою іншою зброєю убив когось, або сплячого чи на зібранні народному, ножем, кортиком або будь-чим таємно умертвив й був пійманий, а злочин цей був доведений, то убивця мав бути немилосердно страчений четвертуванням, а родині убитого відповідно до його стану з майна нападника виплачувалася подвійна виплата. П. 2 визначав покарання за нанесення поранення описаними в п. 1 способами у вигляді казні шляхом відрубання голови й подвійної виплати пораненому відповідно до його стану [1, с. 355].

Арт. 18 «Про отрути» встановлював покарання за злочини із застосуванням отрути. В контексті нашого дослідження розглядаємо отруйні речовини як хімічну і біологічну зброю залежно від їхнього походження. П. 1 встановлював покарання за вбивство із застосуванням отруйних речовин для чоловіків – смертну кару у вигляді четвертування, для жінок – смертну кару у вигляді закопування живцем в землю, спадкоємцям убитого призначалася виплата з майна убивці у розмірі відносно його належності до стану. П. 2: якщо б хтось помер від отруєння без явних доказів, що вка-

зували б на вбивцю, а позивачі (спадкоємці, родичі. – *Авт.*) мали підозру на когось, хто мав суперечку чи ворогування з убитим, і під час обшуку в нього були знайдені куплені отруйні речовини чи таємно приготовані, то слід передати інформацію до суду, й суд мав його судити згідно положень глави XXV «Про людей, які мали судові приводи по кримінальних справах, хто якому допиту підлягає чи не підлягає, також про смертну кару і екзекуцію над винуватцем, про палачів і катів та про порядок ведення в судах книг» (арт. 3, 4 та 6). У випадку доведення провини нападника слід було судити за нормами п. 1 арт. 18, й родині потерпілого призначалася виплата відповідно до цього ж пункту. П. 3 визначав: якщо від отрути потерпілий не помер, а лише захворів, то отруйника приводили до смертної кари шляхом відрубання голови, якщо потерпілий на цьому наполягав, також потерпілий отримував фінансову виплату від нападника. Якщо ж потерпілий не наполягав на покаранні шляхом смертної кари, то нападнику відрубували руку й він мав виплатити компенсацію у відповідному статусу потерпілого розмірі. Якщо ж потерпілий не наполягав і на відрубанні руки, то нападник мав виплатити йому повну суму платежу відповідно статусу потерпілого й приводився до «жорстокого покарання». Так само слід було чинити у випадках вчинення інших злочинів, коли потерпілий не помирав. Згідно з п. 4, якщо б хтось комусь радив купити отруту чи сам її купляв чи зберігав з метою вчинення злочину, але не вчинивши його, той мав бути покараний згідно з п. 3 арт. 18. Відповідно до п. 5, якщо отруйну речовину купив чи зберігав у себе той, хто раніше не був підозрюваним у вчиненні отруєння чи іншого злочину, й за нього поручиться свідок, чи він під присягою скаже, що отруйна речовина була куплена чи зберігається для інших потреб, то у такому випадку підозрюваний мав бути звільнений від усіх покарань. П. 6 встановлював заборону на продаж на ярмарках чи інших торгах отруйних речовин без урядового дозволу і поруки поважних людей. У випадку порушення заборони порушник мав сплатити «жорстокий» штраф [1, с. 361-362]. Вважаємо, що дана глава відображала побутування отруйних речовин у Гетьманщині поряд з іншими видами зброї, що, в свою чергу, викликало потребу правового регулювання правил поведіння із ними. Таким чином, норми «Прав» встановлювали покарання за незаконний продаж, придбання, перевезення та зберігання

отруйних речовин. При цьому були виділені окремі положення, що визначали злочини із застосуванням отруйних речовин та встановлювалося покарання за їх здійснення.

П. 3 арт. 26 «Про сварки і драки» визначав: у випадку бійки при свідках, якщо один із її учасників був убитий, то той, хто убив чи рушницею погрожував, нападав на убитого й словами дражнив його, до того ж у нього було знайдено закривавлену зброю чи інше знаряддя, мав бути поданий у розшук і приведений до покарання як убивця згідно з відповідними артикулами цієї ж глави. Втім, якщо зазначені докази були відсутні, то така особа звільнялася від покарання. Згідно з п. 3 арт. 30 «Про вбивства і рани через оборону служителами чи іншими людьми вчиненими» якщо хтось невинний був випадково убитий під час самооборони, застрелений з рушниці чи із застосуванням іншої зброї самооборони й свідки це засвідчать, то той, хто убив, звільнявся від смертної кари, але мав виплатити родичам убитого суму згідно його стану. П. 1 арт. 34 «Про оборону»: під час оборони від нападу слід було дотримуватися міри необхідної оборони. Це означало, що коли нападник зі зброєю, то й оборона могла бути із застосуванням зброї. Якщо нападник був без зброї, то й оборонятися слід було без зброї. Проте, якщо сили не рівні й нападник без зброї може завдати сильної шкоди життю чи здоров'ю, то потерпілому для оборони слід зброєю застосовувати. Арт. 35 «Про вбивства й поранення на поєдинках і про кулачний бій» встановлював сувору заборону проведення дуелей та кулачних боїв незалежно від можливих причин їхнього проведення та статусу учасників. П. 1 забороняв будь-які жорстокі поєдинки незалежно від соціального статусу учасників чи можливих причин їх виникнення із застосуванням пістолетів, шабель чи іншої зброї. Причини виникнення спору необхідно було з'ясувати у суді. П. 1 арт. 39 «Про недопомогу в злодіянні» забороняв допомагати зброєю, грошима чи порадами у підготовці до вбивства чи будь якого іншого злочину. Арт. 44 «Про тих, що звільняються від смертної кари і покарання за вбивство чи поранення, про недієздатних внаслідок набутих чи від народження наявних психічних захворювань та інших осіб, що не підлягають смертній карі» (п. 5) забороняв будь-кому давати недієздатній особі зброю чи інший предмет, яким можна було нанести тілесні ушкодження чи спричинити вбивство [1, с. 380-384]. Така ж норма діяла й у

Статутах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського [3, 6].

Арт. 45 «Про випадкові вбивства і поранення» (п. 1), окрім іншого, визначав, що під час полювання на птицю чи звіра й вчинення випадкового пострілу, що спричинив убивство, у випадку, якщо стрілець покаювся в суді під присягою, то він звільнявся від покарання у вигляді смертної кари чи інших видів покарань й зобов'язувався виплатити родичам убитого виплату відповідно до статусу [1, с. 385]. П. 1-4, 7-12 Арт. 46 «Про смертельне вбивство, головщини або платежі за голову, також про відсікання и пошкодження суставів, каліцтва, рани навмисно нанесених, також про безчестя і обов'язки чи платежі за це духовного, шляхетського чи військового звання людей» встановлювали покарання за різні види тілесних ушкоджень, застосування зброї згадано опосередковано, шляхом опису можливих видів тілесних ушкоджень. Тоді як у п. 5 описано власне різні види зброї та можливі наслідки її застосування: «Якщо хтось навмисно і усвідомлено шляхтича чи воїнського звання людину вдарить у голову ... або підстрелить, мечем або штиком чи будь яким іншим знаряддям сильно ударить, від чого б глибока рана залишилася, чи куля від стрільби чи метал у тілі залишився ...», встановлювалося покарання за такі діяння у вигляді виплат головщини, виплат за нанесення різноманітних тілесних ушкоджень чи арешту нападника. У п. 6 перелічені інші види зброї: «Якщо хтось шляхтича чи воїнського звання людину навмисно з наругою ударив кием, кістенею, плетьми, батогами чи різками, чи яким іншим знаряддям, той має сорок вісім рублів заплатити за бій й відсидіти під арештом дванадцять тижнів. Якщо ж хтось звичним до бою знаряддям (зброєю – *Авт.*) наніс легкі тілесні ушкодження шляхтичу чи воїнського звання особі, той має виплатити потерпілому двадцять чотири рублі й відсидіти шість тижнів під арештом».

Привертає увагу розділення видів ударної зброї – кістеной, батогів від «звичного до бою знаряддя», тобто традиційних для періоду написання «Прав» видів холодної зброї (меч, шабля, корд та ін). Оскільки вогнепальна зброя у всіх артикулах «Прав» виділена окремо, ми не вважаємо, що вона могла підпадати під означення «звичного до бою знаряддя» [1, с. 385]. Важливо зазначити, що

вказані злочини співзвучні з тими, які згадані у Статутах ВКЛ [5, с.81-82].

Глава XXV «Про підозрюваних людей у кримінальних справах, які допиту і тортурам не підлягають, а які підлягають. Також про смертні екзекуції і про палачів чи катів та про ведення в судах чорних або протестних книг» визначає, зокрема, допустимість доказів, порядок проведення допиту та ін. Зброя згадана у арт. 4, п. 2, а саме: «Знаки (докази – *Авт.*) в злочинах, за якими підозрюваний підлягає допиту і тортурам. 1) Якщо б хтось в убивстві був підозрюваний і утік з місця злочину, а у нього знайшли одяг, зброю чи інші речі убитого і він не міг би пояснити, як у нього опинилися ці речі ...». Арт. 5, п. 1, регламентував порядок допиту підозрюваного й вказував на обов'язковість питання про застосовану зброю чи інше знаряддя убивства. Арт. 12 регламентував порядок здійснення смертної кари, в п. 3 було прописано, що кат зобов'язаний був при виконанні смертної кари використувати саме ту зброю чи знаряддя, яка зазначена судом при призначенні покарання.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки: перший кодекс українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року містить норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з обігом зброї у адміністративній, кримінальній, цивільній, господарських галузях права, охоплюють оборонну сферу, процесуальні аспекти здійснення слідчих дій, порядок здійснення судочинства й виконання рішень суду. Особливістю «Прав» є розділення зброї на холодну і стрілецьку, зокрема при вирішенні правових питань щодо правил носіння зброї в громадських місцях. При цьому заборона на носіння зброї в царських палацах, на прилеглих до них територіях або місцях перебування царя та в будівлі й залі суду не поширювалася на особисту холодну зброю, втім діставання її з піхов не дозволялося.

Норми «Прав» регулювали процедуру ввозу-вивозу різних видів зброї та боєприпасів військового призначення, встановлювали правила військового обліку резервістів на вимоги щодо наявності власної зброї й захисного озброєння, унормували порядок їх обліку.

В документі значну увагу приділено порядку носіння зброї в громадських місцях, при цьому встановлені роздільні правила

для носіння холодної й стрілецької зброї. Зокрема, в присутності вищого політичного керівництва дозволялося носіння особистої холодної зброї, проте у випадку її діставання з піхов встановлювалося кримінальне покарання у вигляді арешту, носіння стрілецької зброї заборонялося.

Норми «Прав», що регулювали порядок носіння зброї в громадських місцях, є свідченням значного суспільного запиту на встановлення правил поведження зі зброєю. Норми регулювали порядок застосування зброї під час полювання й встановлювали покарання у вигляді штрафів та конфіскації здобичі за їх порушення. Норми Кодексу детально регулювали діяння, пов'язані із застосуванням зброї зі злочинними намірами, при цьому покарання могло диференціюватися залежно від соціального стану винуватця чи потерпілого. Норми, які регулювали побутові сварки і бійки із застосуванням зброї, виділені в окремий розділ. Окремі норми прямо забороняли проведення дуелей та інших поєдинків із застосуванням зброї. Регулювалися також правила обігу отруйних речовин, у тому числі у випадках їх застосування як зброї.

Важливо зазначити, що «Права» продовжили традиції правового регулювання обігу зброї на теренах України, які були закладені у Руській Правді, Статутах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, звичаєвому праві. «Права» не містять норм, які б регулювали порядок виробництва, купівлі та продажу зброї. Це, на нашу думку, пов'язане із тим, що зазначені відносини нормувалося магдебурзьким правом [8].

Як і сучасний Кримінальний кодекс України, «Права» визначали, які суспільно небезпечні діяння були кримінальними правопорушеннями і які покарання засосовувалися до осіб, що їх вчинили. В контексті правового регулювання обігу зброї норми «Прав» встановлювали покарання за злочини, вчинені із застосуванням зброї чи погрози її застосування. При цьому слід відзначити, що окремі пункти артикулів присвячені виключно злочинам, пов'язаним із застосуванням вогнепальної та іншої стрілецької зброї. Відповідальність за вчинення тих чи інших злочинів із застосуванням зброї градуювалася не лише за принципом тяжкості, а й за становою належністю винуватців і потерпілих. Як і сучасний Кримінальний процесуальний кодекс України, «Права» нормували порядок здійснення кримінального провадження, права і обов'язки

його учасників, регламентували правила здійснення судочинства, права і обов'язки суддів та інших учасників судового процесу.

Отже, в історії українського права проблема правового регулювання суспільних відносин у сфері обігу зброї має ґрунтовний фундамент, зокрема у першому Кодексі українського права «Права за якими судиться малоросійський народ». При вдосконаленні сучасної національної нормативної бази доцільно враховувати історико-правові традиції українського права.

1. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с. 2. Остапенко Т. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 440-446. 3. Верховтурова М. Законодавство Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського як джерело правового регулювання обігу зброї на теренах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2025. Т. 1. № 89. С. 17-25. 4. Тимошенко Д. Класифікація причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві України. *Право та інновації*. 2016. № 1 (13). С. 228-232. 5. Шепітько М. В. Злочини у сфері правосуддя: еволюція поглядів та наукові підходи до формування засобів протидії: монографія. Харків: Право, 2018. 408 с. 6. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів. Наказ МВС України від 21.08.1998 № 622 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text> 7. Верховтурова М. Магдебурзьке право як чинник розвитку зброярської галузі на теренах України. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Публічне управління та адміністрування. Випуск 97 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2025. С. 18-29.

References

1. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod / Vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko; Uporiadn. ta avt. narysu K. A. Vyslobokov; Red. kol.: O. M. Myronenko (holova), K. A. Vyslobokov (vidp. sekretar), I. B. Usenko, V. V. Tsvietkov, Yu. S. Shemshuchenko. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava im V. M. Koretskoho; Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im.

M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 1997. 548 s. 2. Ostapenko T. «Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod» 1743 r. – vazhlyvyi etap systematyzatsii prava Ukrainy-Hetmanshchyny XVIII st. *Aktualni problemy polityky*. 2014. Vyp. 51. S.440-446. 3. Verkhoturova M. Zakonodavstvo Velykoho kniazivstva Lytovskoho, Ruskoho i Zhemaitiskoho yak dzherelo pravovoho rehuliuвання obihu zbroi na terenakh Ukrainy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Ser. Pravo. 2025. T. 1 № 89: S.17-25. 4. Tymoshenko D. Klasyfikatsiia prychnynno-naslidkovoho zviazku v trudovomu pravi Ukrainy. *Pravo ta innovatsii*. 2016. № 1 (13). S. 228-232. 5. Shepitko M. V. Zlochyny u sferi pravosuddia: evoliutsiia pohliadiv ta naukovy pidkhody do formuvannia zasobiv protydii: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2018. 408 s. 6. Pro zatverdzhennia Instruktzii pro poriadok vyhotovlennia, prydbannia, zberihannia, obliku, perevezhennia ta vykorystannia vohnepalnoi, pnevmatychnoi, kholodnoi i okholoshchenoi zbroi, prystroiv vitchyznianoho vyrobnytstva dlia vidstrilu patroniv do nykh, a takozh boieprypasiv do zbroi, osnovnykh chastyn zbroi ta vybukhovoykh materialiv. Nakaz MVS Ukrainy vid 21.08.1998 № 622 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text> 7. Verkhoturova M. Magdeburzke pravo yak chynnyk rozvytku zbroiarskoj haluzi na terenakh Ukrainy. Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. Publichne upravlinnia ta administruvannia. Vypusk 97 / In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2025. S. 18-29.

Verkhoturova Mariana. «The Laws by which the Malorosan people are judged» of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate

The article is focuses on the study of the first Code of Ukrainian law “The Laws by which the Malorosan People are judged” of 1743 as a source of legal regulation of the arms circulation in the Hetmanate. It is noted that in the legal sense, the “Laws” were not a state-legal act, however, taking into account their practical application by the judicial institutions of the Hetmanate, we consider it possible to consider the document as a source of legal regulation of the arms circulation in Ukraine. The main sources of the writing of the “Laws” are emphasized, namely, Cossack customary law, the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia and Samogitia, German municipal law and the continuation in the code of traditions of legal solutions to the issue of regulating social relations in the sphere of arms circulation.

It has been established that the norms of the “Laws” regulate the procedure for importing and exporting various types of weapons and ammunition for military purposes. They establish rules for military registration of reservists for the requirements for having their own weapons and defensive arms, and regulate the procedure for their registration. According to the results of the study of the text, it was found that the text of the “Laws” paid significant attention to the procedure for carrying weapons in public places, while separating rules that

were established for carrying cold weapons and small arms. In particular, in the presence of the highest political leadership, the carrying of personal cold weapons was allowed, but in the case of removing it from the sheath, a criminal penalty in the form of arrest was established, and the carrying of small arms was prohibited. The legal norms that regulated the rules for handling weapons in the courthouse and during a court session were studied. In the author's opinion, the detailed norms of the "Laws" that regulated the procedure for carrying weapons in public places are evidence of a significant public demand for establishing rules for handling weapons. The attention is focused on the fact that the norms of the «Laws» regulated the procedure for using weapons during hunting and established penalties in the form of fines and confiscation of prey for their violation. It is noted that the norms of the Code regulated in detail the actions related to the use of weapons with criminal intent, while the punishment could be differentiated depending on the social status of the perpetrator or the victim. Based on the study of the text, it was established that the norms that regulated domestic quarrels and fights with the use of weapons are allocated in a separate section. An analysis of the provisions of the «Laws» that regulated the rules for the circulation of poisonous substances, including in cases of their use as weapons, was carried out. Attention is drawn to the norms of the Code that directly prohibited duels and other fights with the use of weapons.

Based on a thorough historical and legal analysis of the text of the "Laws", it was concluded that the norms of the code regulated social relations connected with the arms circulation in the administrative, criminal, civil, and commercial branches of law, covering the defense sphere, procedural aspects of conducting investigative actions, the procedure for conducting legal proceedings and the execution of court judgments. The modern national legislative framework remains insufficiently developed in the context of regulating this sphere of social relations and requires significant improvement. Taking into account the historical and legal traditions of the legal regulation of the arms circulation when solving today's challenges will make it possible to develop effective national legislation.

Key words: arms circulation, "Laws by which the Malorosian People are judged", legal regulation, legal norms, monuments of law.